

Democratische politiek: 'minder, minder, minder' of anders?

Frank Hendriks, Koen van der Krieken en Sabine van Zuydam

**ABSTRACT: Democratic politics according to Dutch citizens:
Less is more?**

This article looks at indications and counterindications in Dutch democracy for the popular claim that citizens, while still valuing representative democracy, are fed up with representative politics. Using available large-scale surveys, citizen attitudes are analysed at the levels of specific political actors (politicians, officials), central political institutions (political parties, parliament, government) and the general system of representative democratic politics (the way it works in the Netherlands, with multiparty coalitions, etc). While specific legitimacy problems exist, the evidence for a general legitimacy crisis in Dutch democracy is comparatively weak and highly mixed. More specifically, the evidence suggests that Dutch citizens do not so much want less representative politics, but rather representative politics of a somewhat different kind: less exclusively organized via party-political channels; more geared at recognizable and accountable political authority. Dutch citizens want to seriously influence but not supplant selectionistic representative politics, the evidence suggests.

Keywords: Dutch democracy, representative politics, legitimacy monitor, political support, trust, satisfaction, selectionism

1. Het einde van de representatieve politiek?

Hoewel democratie directe varianten kent, is vooral de indirecte of representatieve democratie wijdverbreid. Deze vorm van democratie kenmerkt zich door de institutionalisering van een politieke klasse – ook de representatieve politiek genoemd – die in finale zin democratische beslissingen mag nemen op grond van een periodiek te vernieuwen kiezersmandaat. De logica hiervan is door Goodin kort maar krachtig omschreven: burgers stemmen, stemmen worden geteld, gekozen politici zijn een bepaalde periode aan het bewind, bij nieuwe verkiezingen wordt het kiezersmandaat al dan niet vernieuwd (Goodin, 2008, p. 263).

Deze logica staat volgens een reeks van beschouwingen zwaar onder druk. Tormey (2015) beziet in *The end of representative politics* hoezeer de levensduur van politieke partijen is verstreken. Volgens hem ziet het er niet goed uit voor de traditionele representatieve politiek van gevestigde politieke partijen. Eerder had Hay (2007) uitgelegd: *Why we hate politics*. Het 'aanbod' van de politiek zou volgens hem steeds verder afwijken van de 'vraag' ernaar en steeds minder geloofwaardig antwoord geven op kwesties die er in de ogen van het publiek toe doen. In Nederland en België heeft het werk *Tegen verkiezingen* van Van Reybrouck (2013) recentelijk veel bijval gekregen. Zoals de titel aangeeft, verwerpt hij de logica die Goodin zo treffend omschreef. Voor representatie door een electoraal gelegitimeerde politieke klasse bestaat naar zijn idee een beter alternatief: een op basis van loting gelegitimeerd 'minipubliek' van burgers. Het is de vraag of de Nederlandse *demos* het probleem waarvoor loting een oplossing zou moeten zijn, op dezelfde wijze ziet en ervaart als de spraakmakende Vlaming.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) bracht ter zake het rapport *Meer democratie, minder politiek?* uit (Ridder & Dekker, 2015). Het vraagteken in de titel werd in de media al snel een uitroepteken: Nederlanders blijven gehecht aan de democratie, maar zijn de politiek liever kwijt dan rijk. Hoewel het SCP die stelling in het rapport niet zo expliciet betreft, is het er één die nader onderzoek verdient, mede gelet op de bovenvermelde kritieken die het einde van de representatieve politiek lijken in te luiden. In dit artikel wordt daarom de houding van burgers ten aanzien hiervan vanuit verschillende kanten belicht. De toegespitste vraag hierbij is: *welke (contra-)indicaties zijn er voor de stelling dat Nederlandse burgers steeds minder legitimiteit toekennen aan de representatieve politiek, en hoe uiten die zich?* Reageren de Nederlanders massaal met 'minder, minder, minder' als hun houding ten aanzien van de representatieve politiek als centraal onderdeel van de representatieve democratie wordt gepeild, of ligt de zaak toch anders?

Deze vraag beantwoorden we door gebruik te maken van de nieuwste Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur, die onder meer omtrent de representatieve politiek een groot aantal tijdreeksen presenteert (Hendriks, Van der Krieken, Van Zuydam, & Roelands, 2016). De eerste editie van de Legitimiteitsmonitor signaleerde, naast blijvende waardering voor de representatieve democratie, hardnekkige onvrede over de als gebrekkig ervaren responsiviteit van de representatieve politiek (Hendriks, Van Ostaaijen, & Boogers, 2011, p. 55-56). Met behulp van de nieuwste editie is het mogelijk om dat beeld verder te verfijnen.

We gaan daarbij als volgt te werk. In de volgende paragraaf geven we een korte toelichting op de hier gebruikte Legitimiteitsmonitor – een synthese van langjarige statistieken betreffende het democratisch bestuur in Nederland – en verantwoorden we het achterliggende onderzoek. Daarbij onderscheiden we drie lagen waarop de houding van de *demos* – de verzameling burgers die in een democratie oordeelsbekwaam worden geacht – ten aanzien van de representatieve democratische politiek kan worden onderzocht: specifieke politieke actoren, centrale politieke instituties en het systeem

DEMOCRATISCHE POLITIEK: 'MINDER, MINDER, MINDER' OF ANDERS?

van representatieve democratische politiek. In paragraaf 3 bekijken we het beschikbare materiaal op die drie niveaus en leggen daarbij de nadruk op zowel indicaties als contra-indicaties voor eventuele weglekkende legitimiteit van de representatieve democratische politiek. We sluiten in de vierde paragraaf af met een discussie en conclusies.

2. Lagen van legitimiteit in onderzoek

Legitimiteit is een complex begrip dat zowel meerdere aspecten omvat als een zekere gelaagdheid kent. Wanneer het gaat om de aspecten van legitimiteit, kan onderscheid worden gemaakt tussen aanvaarding, vertrouwen en tevredenheid (cf. Hertogh, 2007). Hoewel deze drie begrippen tezamen het legitimiteitsconcept vormen, gaan oordelen op elk van de drie aspecten niet noodzakelijk gelijk op. Zo leidt acceptatie niet automatisch tot meer vertrouwen en tevredenheid. Eveneens geldt dat meer tevredenheid niet per definitie leidt tot meer vertrouwen (Walle & Bouckaert, 2003).¹

In navolging van Easton (1965) veronderstellen we een zekere gelaagdheid in het legitimiteitsconcept. Easton zelf maakte onderscheid tussen drie 'objecten' waaraan legitimiteit kan worden toegekend: de politieke gemeenschap, het regime en de gezagsdragers. Deze objecten van legitimiteit onderscheiden zich van elkaar in de mate van concreetheid. Waar de steun voor de politieke gemeenschap behoorlijk abstract is en ideeën zoals de verbondenheid met de nationale staat omvat, gaat het bij het meest concrete niveau van politieke actoren om de waardering voor hedendaagse, specifieke bestuurders en politici. Anderen hebben de driedeling verder verfijnd tot een vijfdeling, die zich op hoofdlijnen laat verbinden met de indeling van Easton, zoals weergegeven in Tabel 1 (cf. Dalton, 1999; Norris, 1999; zie ook Thomassen, 2010; Tiemeijer, 2010; Brons, 2014).

TABEL 1. Objecten van legitimiteit.

Driedeling (Easton)	Vijfdeling (Dalton <i>et al.</i>)	Waar gaat het over?
Politieke gemeenschap	Gemeenschap	Verbondenheid met het geheel, de nationale staat
Politiek regime	Principes	Steun voor algemene beginselen van de democratische rechtstaat
	Inrichting/werking	Steun voor de feitelijke inrichting en werking van de democratische rechtstaat
	Instellingen/instituties	Waardering voor regering, parlement, partijen als generieke instituties
Politieke actoren	Autoriteiten/actoren	Waardering voor momenteel acterende/gezagsdragende bestuurders en politici

Voor dit artikel is alleen het vetgedrukte deel in Tabel 1 aan de orde, met specifieke aandacht voor de representatieve politiek. Van onder naar boven, van concreet naar abstracter, maken we analytisch onderscheid tussen:

- waardering voor specifieke politieke actoren: politici en ambtsdragers;
- waardering voor centrale politieke instituties: parlement, regering en partijen;
- steun voor de wijze waarop de democratische politiek in Nederland werkt en hoe die volgens burgers zou moeten werken: met meerpartijencoalities, proportionele vertegenwoordiging en/of gewenste innovaties.

De meest generieke lagen – verbondenheid met de politieke gemeenschap en steun voor democratische principes – blijven buiten beschouwing aangezien we hier primair geïnteresseerd zijn in de beoordeling van actoren en instituties behorend bij het feitelijk functionerende systeem in Nederland.

2.1. *Onderzoeksverantwoording*

Voor het verzamelen van de relevante statistieken hebben we geput uit data afkomstig uit acht verschillende grootschalige, meerjarige surveys. Hierbij gaat het om de volgende bestanden: Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) van het SCP, Culturele Veranderingen in Nederland (CV) van het SCP, Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), Langlopende Internet Studies voor de Sociale Wetenschappen (LISS), Eurobarometer (EB), European Value Studies (EVS), World Value Studies (WVS) en European Social Survey (ESS). Het merendeel van deze data is online te raadplegen, voornamelijk via DansEasy (dans.easy.knaw.nl), Zacat (zacat.gesis.org), LISS (www.lissdata.nl) en Eurobarometer (ec.europa.eu/COMMFrontOffice/PublicOpinion/). Daarnaast hebben we gebruik gemaakt van aanvullende publiek toegankelijke cijfers, bijvoorbeeld over de ledenaantallen van politieke partijen en de opkomst bij verkiezingen in Nederland.

In dit artikel hebben we de verzamelde data zoveel mogelijk in onbewerkte staat gebruikt, net als bij de onderliggende Legitimitetsmonitor Democratisch Bestuur 2015. Daar waar dat niet het geval is, wordt dat aangegeven. De percentages die worden vermeld in de grafieken, zijn, tenzij anders vermeld, gebaseerd op de positieve antwoorden. Hierbij zijn soms antwoordcategorieën zoals 'zeer eens' en 'eens' gecombineerd. Bij de berekening van de percentages is de categorie 'weet niet' zo veel mogelijk buiten beschouwing gelaten. In elke figuur in dit artikel worden verschillende items gecombineerd weergegeven. De precieze vraag die is gesteld bij elk item en het databestand waaruit de vraag afkomstig is, zijn opgenomen in een noot bij de figuren.

In dit artikel wordt een selectie van de verzamelde data gepresenteerd die aansluit bij de vraag naar de legitimiteit van de representatieve politiek. In de ge-

noemde grootschalige databestanden wordt democratische legitimiteit doorgaans vertaald in termen van acceptatie, vertrouwen dan wel tevredenheid ten opzichte van de bevraagde democratische praktijk, institutie of actor. In de Legitimiteitsmonitor is de volledige verzameling informatie terug te vinden. De Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2015 is online terug te vinden via www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2016/01/01/bewegende-beelden-van-democratie. Daarnaast omvat deze monitor aanvullende informatie over de gebruikte databestanden en hoe die zijn verwerkt.

3. Bewegende beelden van democratische politiek

In de vorige paragraaf zijn de objecten van legitimiteit verfijnd en kort toegelicht. Deze paragraaf richt zich op de uiting van die objecten in de 'hoofden en harten' van de Nederlanders, gebruik makend van relevante items in de genoemde surveys. Hoe groot is de waardering van de *demos* voor: a) specifieke politieke actoren; b) centrale politieke instituties; en c) de wijze waarop de representatieve democratische politiek in Nederland werkt?

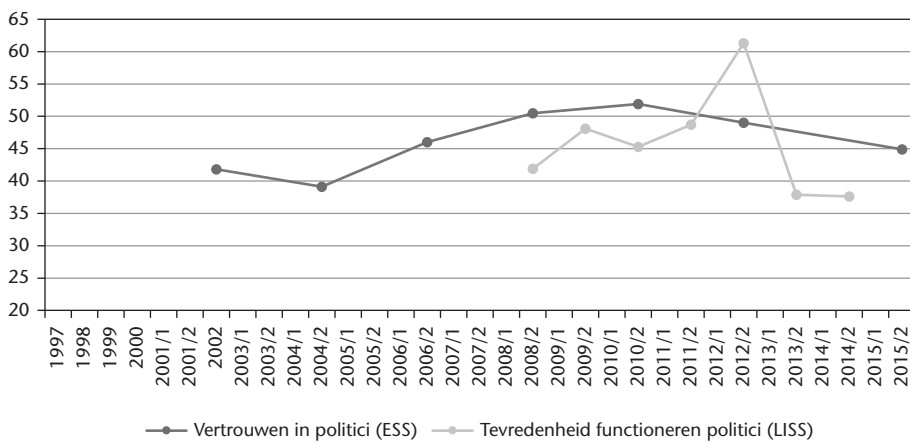
Bij de waardering voor actoren wordt ingezoomd op het vertrouwen in en de tevredenheid met het functioneren van politici als beroepsgroep, politiek cynisme jegens politici en de mate van geloofwaardigheid van individueel aanwijsbare ambtsdragers. De waardering voor centrale politieke instituties – politieke partijen, parlement en regering – wordt besproken aan de hand van items over vertrouwen, verbondenheid met politieke partijen, de opkomst bij verkiezingen en de steun voor (ervaren) regeringspartijen, evenals het vertrouwen dat Nederlanders hebben in parlement en regering. De waardering voor de werking van de democratische politiek in Nederland wordt bekeken vanuit drie beelden: het ideaal van de politiek (hoe het volgens burgers zou moeten zijn); de realiteit (hoe het volgens burgers is) en de gewenste ontwikkelingsrichting (hoe het volgens burgers zou moeten veranderen). We sluiten de bespreking van de drie analyselagen af met een overzicht van de belangrijkste indicaties én contra-indicaties van een mogelijk tanende legitimiteit.

3.1. Waardering politieke actoren

Tussen 2002 en 2015 heeft door de bank genomen minder dan de helft van de respondenten vertrouwen in politici (Figuur 1). Na de *baisse* van 2004, toen nog maar twee op de vijf Nederlanders vertrouwen had in politici, groeide dat vertrouwen bij elke meting aan – tot 52% in 2010 – waarna het weer inzakte tot zo'n

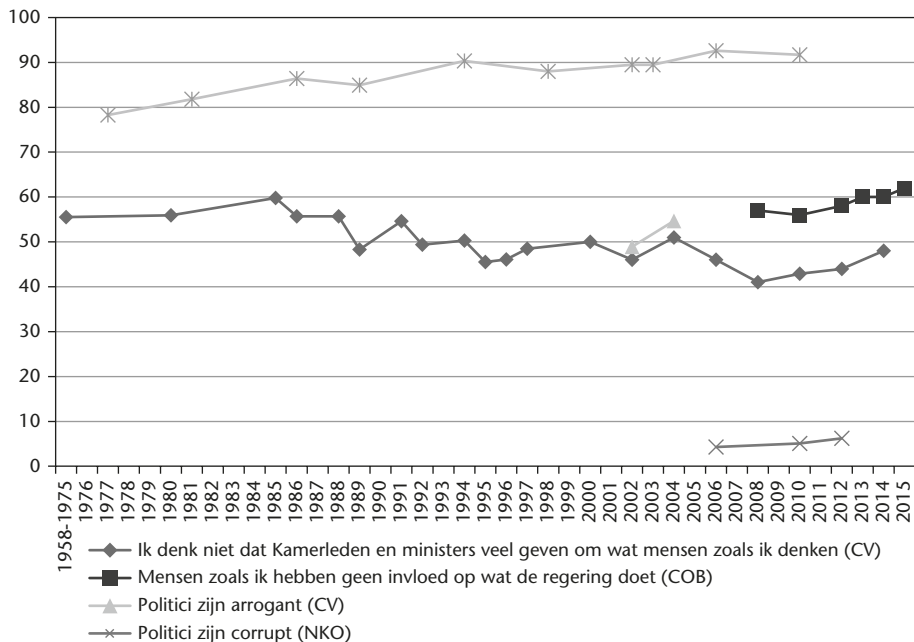
45% in 2015. Gegevens over de tevredenheid van burgers met het functioneren van politici zijn vanaf 2008 beschikbaar. Opvallend is dat tussen 2008 en 2012 de tevredenheid elk jaar steeg, tussen 2011 en 2012 zelfs met ruim 12 procentpunten, om vervolgens in 2013 scherp te dalen. Was in 2012 nog meer dan 60% tevreden met het functioneren van politici, in 2013 en 2014 gold dat maar voor ongeveer 38%.

Hoewel we niet kunnen weten waarom de respondenten in Figuur 1 politici al dan niet vertrouwen of tevreden zijn met hun functioneren, bieden items over politiek cynisme in algemene zin inzicht in waarom mensen tot een negatief oordeel over politici zouden kunnen komen. Sinds 1994 is rond 90% van de respondenten het eens met de stelling dat politici meer beloven dan ze waar kunnen maken (Figuur 2). Daarnaast vindt een meerderheid van de respondenten dat mensen zoals zij geen invloed hebben op wat de regering doet, en dat politici arrogant zijn (hoewel de laatste cijfers hierover uit 2004 komen). Sinds 1975 denkt tussen 40% en 60% van de respondenten dat Kamerleden en ministers niet veel geven om wat mensen zoals zij denken. Corrupt zijn de Nederlandse politici volgens Nederlanders niet: maximaal 6% van de respondenten vindt tussen 2006 en 2012 dat dit het geval is. Politici worden door burgers dus eerder als hooghartig (arrogant en ongeïnteresseerd) ervaren dan laaghartig (corrupt).

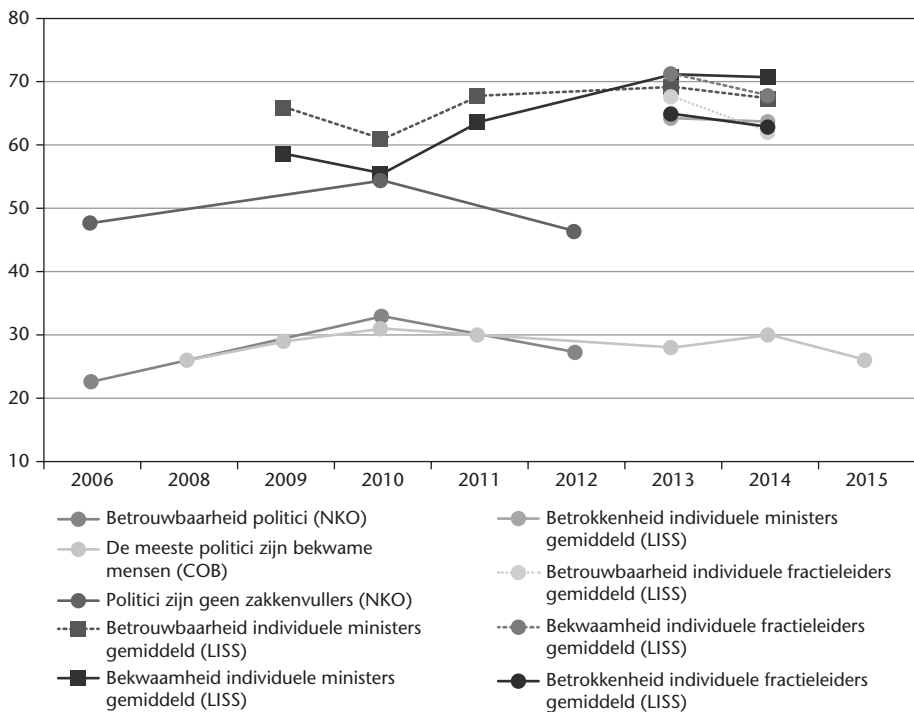

FIGUUR 1. Waardering en vertrouwen politici.²

DEMOCRATISCHE POLITIEK: 'MINDER, MINDER, MINDER' OF ANDERS?

FIGUUR 2. Disconnectie met representatieve politiek.³

FIGUUR 3. Geloofwaardigheid politieke ambtsdragers.⁴

Wanneer respondenten wordt gevraagd individueel aanwijsbare politieke ambtsdragers, zoals ministers en fractieleiders, te evalueren, is het oordeel substantieel positiever dan je op basis van de cijfers over politici als beroepsgroep zou verwachten (Figuur 3). Het LISS-panel heeft tussen 2009 en 2014 informatie verzameld over de ervaren bekwaamheid, betrouwbaarheid en betrokkenheid – samen bepalend voor de geloofwaardigheid van en daarmee de steun voor ministers en fractieleiders (McCroskey & Teven, 1999). In alle beschikbare metingen vond gemiddeld meer dan 50% van de respondenten individueel aanwijsbare ministers en fractieleiders geloofwaardig. De betrouwbaarheid en bekwaamheid van deze politieke ambtsdragers scoren daarbij het hoogst, gevolgd door hun betrokkenheid. Overigens zijn respondenten net iets positiever over ministers dan over fractieleiders.

Er zijn dus meerdere indicaties voor een tanende legitimiteit van politieke actoren (zie Tabel 2 voor een opsomming). De belangrijkste zijn de daling van het vertrouwen in en de tevredenheid met politici als beroepsgroep. Beide percentages dalen tot onder 50%, wat wijst op een (licht) groeiende meerderheid van negatieve opvattingen. De percentages liggen echter niet op een dusdanig niveau dat gesproken kan worden van een regelrechte crisis. Daarnaast moet worden opgemerkt dat het vertrouwen en de tevredenheid op het niveau van de beroepsgroep wellicht dalende zijn, maar *individuele* politici scoren relatief goed op de index van geloofwaardigheid: ze zijn door de bank genomen betrouwbaar, betrokken en bekwaam. Schijnbaar zijn we milder in ons oordeel over individuele en direct aanwijsbare politici dan over politici als collectieve beroepsgroep.

TABEL 2. **Indicaties en relativeringen van weglekkende legitimiteit politieke actoren.**

	Indicaties	Relativeringen
Waardering specifieke actoren: politici, ambtsdragers	– Vanaf 1994 vindt $\pm 90\%$ "politici beloven meer dan ze waar kunnen maken".	– Minder burgers vinden dat politici ongeïnteresseerd zijn (gedaald tot $\pm 50\%$).
	– Vanaf 2010 dalend vertrouwen in politici als beroepsgroep tot 45% in 2015.	– Respondenten zijn veel positiever over individueel aanwijsbare politici dan over politici als collectieve beroepsgroep.
	– Na 2013 scherpe daling van de tevredenheid met politici, $\pm 38\%$ tevreden in 2013 en 2014.	– Meer dan $\pm 50\%$ vindt ministers en fractieleiders bekwaam, betrouwbaar en betrokken.

3.2. *Waardering centrale politieke instituties: politieke partijen*

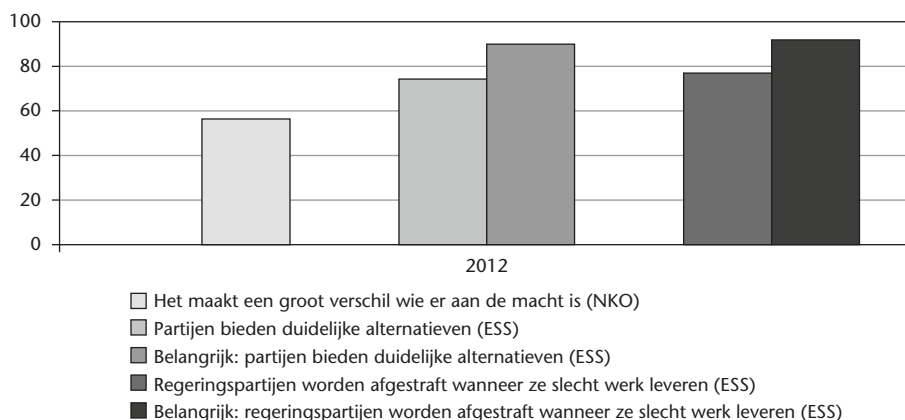
Het vertrouwen in politieke partijen bevindt zich in Nederland op een structureel laag niveau en is lager dan het vertrouwen in parlement, regering en politici (Figuren 1

DEMOCRATISCHE POLITIEK: 'MINDER, MINDER, MINDER' OF ANDERS?

en 10). Hoewel door de jaren heen flinke schommelingen zijn waar te nemen, lijkt vanaf 2008 een dalende trend te zijn ingezet, waarbij bij de laatste meting in 2014 het vertrouwen net boven 30% ligt. Ondanks deze lage vertrouwenscijfers lijkt het er niet op dat de politieke partij haar legitimiteit volledig is verloren. Meer dan 90% van de respondenten vindt het belangrijk dat in een democratie iets te kiezen valt en drie kwart van de respondenten stelt dat dit in Nederland ook het geval is (Figuur 4). Nederlandse politieke partijen bieden volgens respondenten duidelijke alternatieven ten opzichte van elkaar. Daarbij vindt meer dan 90% dat regeringspartijen moeten worden afgestraft in verkiezingen wanneer ze ondermaatse prestaties leveren. Een ruime meerderheid van 76% van de Nederlanders stelt dat dit ook daadwerkelijk gebeurt.

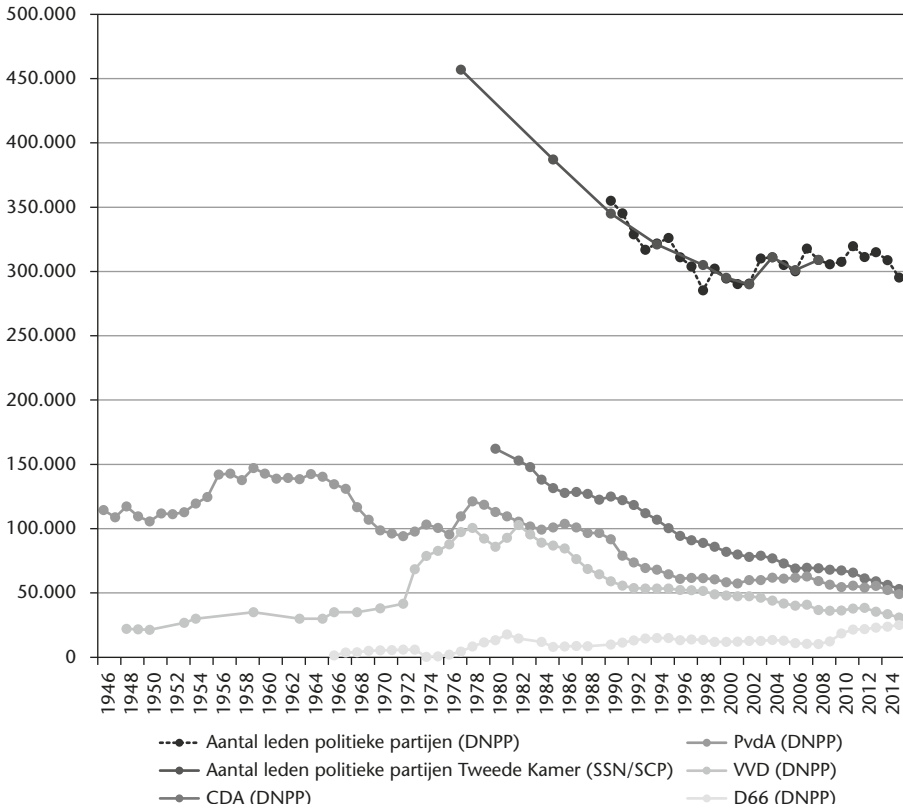
Kijken we naar de verbondenheid van Nederlanders bij politieke partijen, dan valt op dat die daalt (Figuur 5). Al sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw gaan de ledenaantallen van politieke partijen gestaag achteruit. Vandaag is zelfs minder dan 2% van de Nederlanders formeel lid van een politieke partij. Vooral de traditionele coalitiepartijen – CDA, VVD en PvdA – verliezen leden, terwijl een relatief nieuwe partij als D66 al enige tijd meer leden aan zich weet te binden.

Uit gegevens van het LISS-panel blijkt dat ongeveer 5% van de leden van politieke partijen zich actief lid noemt. Een soortgelijke vraag uit de European Social Survey (ESS) suggereert dat dit aantal lager ligt, namelijk tussen 3% en 4% tussen 2002 en 2014 (Figuur 6). Daarnaast heeft ongeveer 2% deelgenomen aan een activiteit en stelt eenzelfde percentage respondenten geld geschonken te hebben aan een politieke partij. Los van formeel lidmaatschap is er een grotere groep mensen die zich wel degelijk een aanhanger voelt van een politieke partij, hoewel ook hier de dalende trend zichtbaar is. Begin jaren tachtig van de twintigste eeuw voelde bijna 50% van de respondenten zich aanhanger, in 2014 is dat minder dan 20% (Figuur 7). Wel voelt in 2014 46% van de respondenten zich aangetrokken tot een politieke partij, wat wijst op een lichtere, minder geëngageerde vorm van verbondenheid.

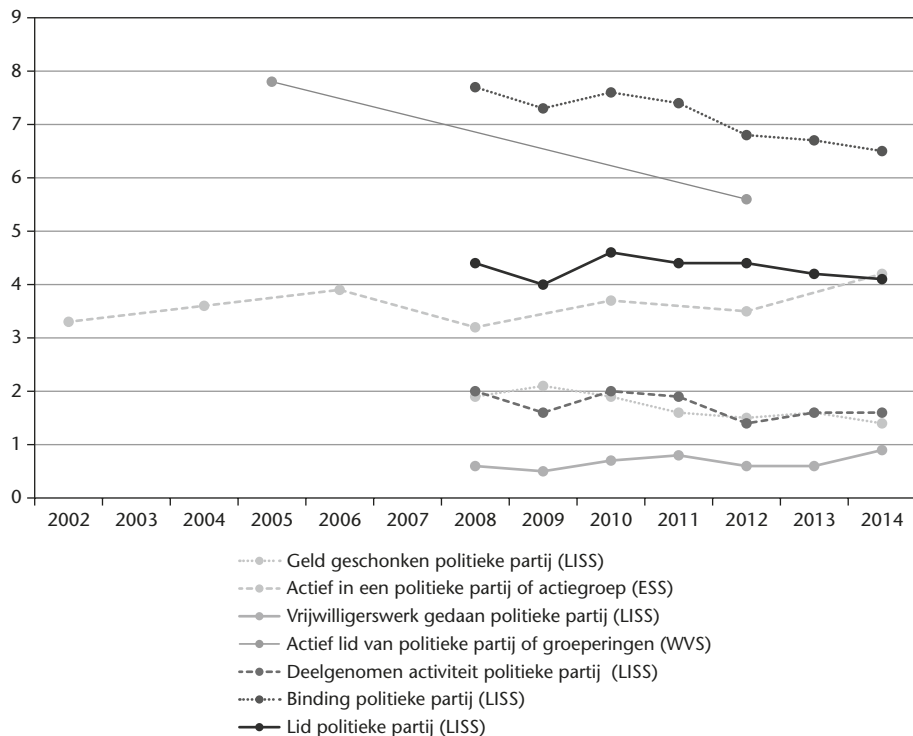
FIGUUR 4. **Onderscheidelijkheid Nederlandse politieke partijen.**⁵

DEMOCRATISCHE POLITIEK: 'MINDER, MINDER, MINDER' OF ANDERS?

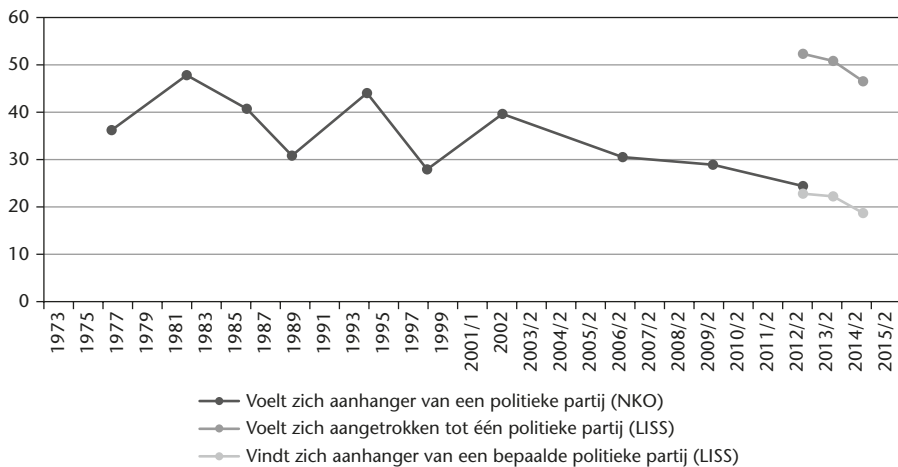

FIGUUR 5. Totaal aantal leden politieke partijen/ervaren regeringspartijen.⁶

DEMOCRATISCHE POLITIEK: 'MINDER, MINDER, MINDER' OF ANDERS?

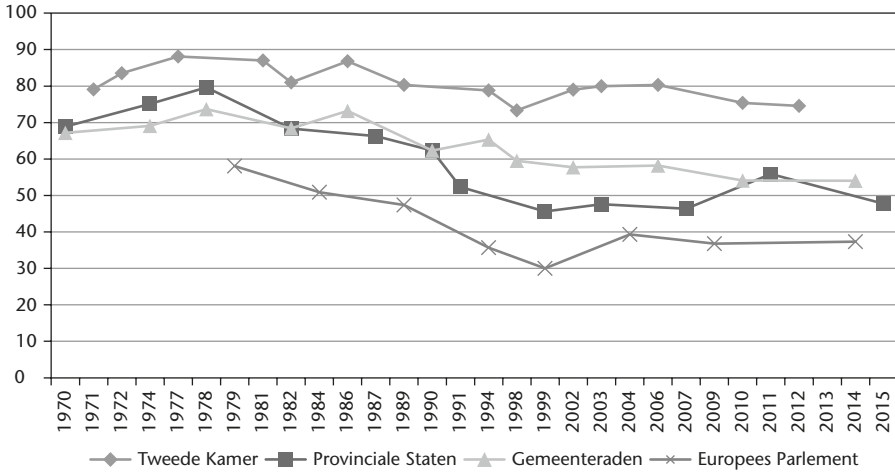

FIGUUR 6. Uitingsvorming verbondenheid politieke partijen.⁷

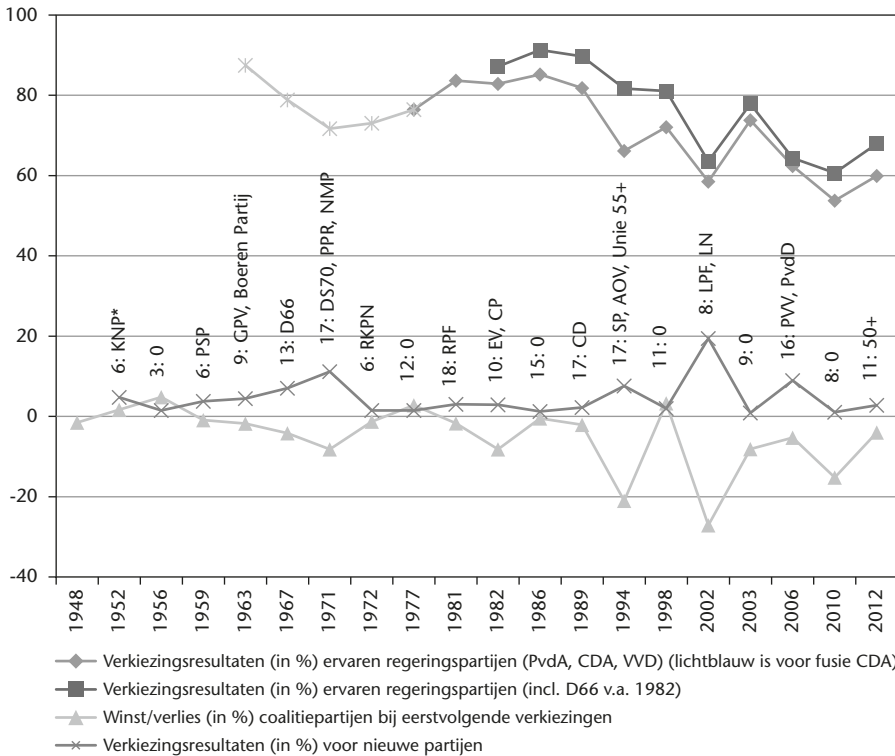

FIGUUR 7. Algemene verbondenheid met politieke partijen.⁸

DEMOCRATISCHE POLITIEK: 'MINDER, MINDER, MINDER' OF ANDERS?

FIGUUR 8. Opkomstpercentages bij verkiezingen.⁹

* leesvoorbeeld: in 1952 behaalden nieuwe partijen die nog niet eerder zitting hadden in de Tweede Kamer 5% van de stemmen (de x-lijn). In totaal deden zes partijen mee die nog niet eerder een zetel hadden behaald, van die zes partijen was alleen KNP succesvol in het behalen van minimaal één zetel.

FIGUUR 9. Ervaren regeringspartijen en nieuwe partijen in de Tweede Kamer.¹⁰

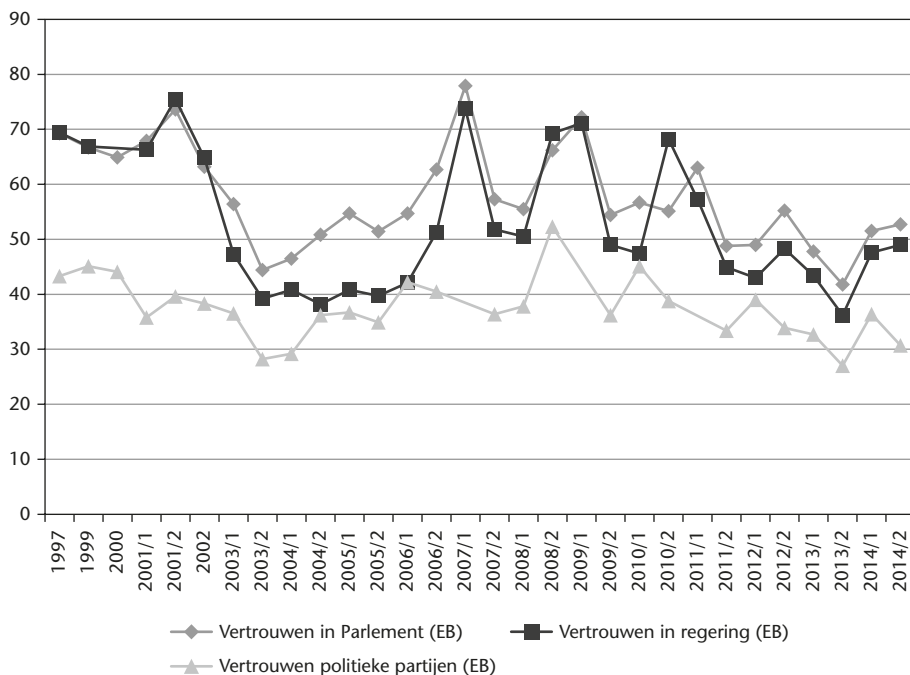
De lagere verbondenheid van respondenten met politieke partijen resulteert niet noodzakelijkerwijs in een lagere opkomst bij algemene verkiezingen (Figuur 8). Zeker wanneer het gaat om Tweede Kamerverkiezingen, is een grote groep nog altijd bereid de gang naar de stembus te maken. Bij de laatstgehouden verkiezingen in 2012 bedroeg de opkomst bijna 75%. Die opkomst is relatief hoog en stabiel vergeleken met andersoortige verkiezingen. Vooral het animo voor verkiezingen van Provinciale Staten en het Europees Parlement geeft reden tot zorg: met uitzondering van 2011 blijft de opkomst bij Provinciale Statenverkiezingen sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw onder 50% en in 2014 bracht slechts 37% van de kiezers zijn stem uit bij verkiezingen voor het Europees Parlement. De gemeenteraadsverkiezingen nemen in dat opzicht een middenpositie in: bij de laatste verkiezingen in 2014 ging 54% van het electoraat stemmen. De partijen in de Tweede Kamer die steun van de kiezer ontvangen, zijn steeds minder vaak de traditionele regeringspartijen: PvdA, CDA, VVD en in mindere mate D66 (Figuur 9). Waar in 1963 die partijen gezamenlijk nog meer dan 85% van de stemmen kregen, was dat in 2012 gedaald tot 68% (en 60% wanneer alleen CDA, VVD en PvdA worden meegenomen). Het verlies van die partijen komt ten gunste van meer systeemkritische rivalen als de SP en nieuwe partijen zoals de PVV. Sinds de Tweede Wereldoorlog is het 21 nieuwe partijen gelukt zetels te behalen in de Tweede Kamer. Vijf van die partijen zijn hier nu nog ongefuseerd aanwezig (Figuur 9). Nieuwe politieke partijen hebben relatief veel moeite nieuwe kiezers (voor een langere tijd) aan zich te binden.

3.3. *Waardering centrale politieke instituties: regering en parlement*

De waardering voor parlement en regering varieert behoorlijk door de tijd heen. Eind jaren negentig van de twintigste eeuw had bijna 70% van de Nederlanders vertrouwen in regering en parlement; in 2001 was dat zelfs meer dan 75%. Daarna volgt er een dip in het vertrouwen, waarbij het vertrouwen in de regering terugzakt tot ongeveer 40% en het vertrouwen in het parlement daalt tot rond 50% (Figuur 10). Tussen 2006 en 2011 ontwikkelen de vertrouwenscijfers zich zeer grillig, met pieken tot bijna 80% vertrouwen in het parlement en dalen waarin slechts 45% het vertrouwen uitspreekt in de Staten-Generaal. Opvallend is dat de pieken en dalen elkaar in snel tempo opvolgen. Eind 2014 had ongeveer 50% van de respondenten vertrouwen in regering en parlement.

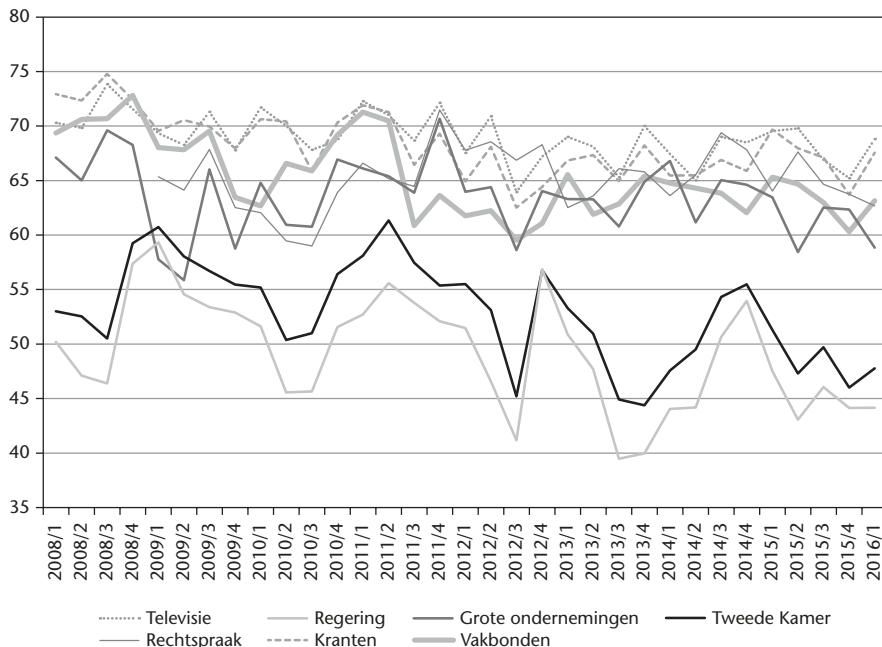
Vergeleken met het vertrouwen in andere Nederlandse instituties zoals de politie, de ambtenaren en het rechtsstelsel, neemt het vertrouwen in de Tweede Kamer tussen 1981 en 2008 een middenpositie in (Figuur 11). Respondenten hebben meer vertrouwen in de politie dan in de Tweede Kamer, maar wel meer vertrouwen in de Tweede Kamer dan in de ambtenaren. In 1981, 1989 en 2008 hebben meer men-

sen vertrouwen in het rechtsstelsel dan in de Tweede Kamer, maar in 1999 is dat andersom. Bij de laatste meting in 2012 is er sprake van een aanzienlijk verschil tussen het vertrouwen dat mensen hebben in de politie en het justitiële apparaat enerzijds (respectievelijk 68% en 65%) en hun vertrouwen in de Tweede Kamer en ambtenaren anderzijds (35% en 36%). Internationaal gezien, doet Nederland het niet slecht (Figuur 12). Waar in Nederland eind 2014 ongeveer 50% van de respondenten vertrouwen had in het parlement, was dat in België, Frankrijk en Duitsland achtereenvolgens 32%, 20% en 47%. Alleen Denemarken doet het iets beter: 52% van de Deense respondenten heeft in 2014 vertrouwen in het parlement.

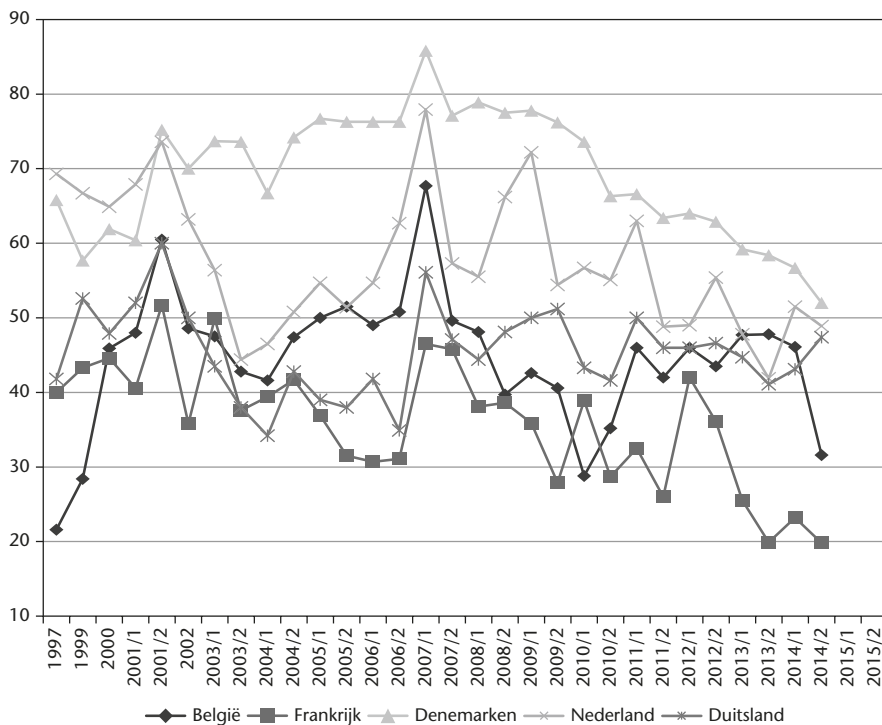

FIGUUR 10. Vertrouwen cijfers centrale politieke instituties.¹¹

DEMOCRATISCHE POLITIEK: 'MINDER, MINDER, MINDER' OF ANDERS?

FIGUUR 11. Vertrouwen in verschillende instellingen vergeleken.¹²

FIGUUR 12. Vertrouwen in het parlement vergeleken.¹³

Al met al is het beeld ten aanzien van politieke partijen, als een van de centrale instituties in de representatieve democratie, niet heel positief te noemen. Het vertrouwen in partijen is structureel laag en steeds minder mensen voelen zich formeel (bijvoorbeeld via lidmaatschap) dan wel informeel (bijvoorbeeld door vrijwilligerswerk) verbonden met deze kweekvijvers van bestuurders en politici. Het animo voor diverse algemene verkiezingen is laag te noemen. Wanneer instituties uit de representatieve politiek worden vergeleken met andere instituties in de samenleving op vertrouwen, blijken die niet bijzonder hoog te scoren. Ter nuancering is in te brengen dat Nederlanders veel waarde hechten aan het fenomeen 'kiezen' en ze vinden dat er binnen de context van het huidige stelsel zeker iets te kiezen valt. Ook lijkt het verkiezingssysteem te werken in de zin dat regeringspartijen in de ogen van respondenten worden afgestraft bij ondermaatse prestaties. Tot slot moet hier worden benoemd dat de opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen structureel op een hoog niveau ligt.

TABEL 3. **Indicaties en relativeringen weglekkende legitimiteit politieke instituties.**

	Indicaties	Relativeringen
Waardering centrale instituties	<ul style="list-style-type: none"> - Opkomst bij verkiezingen voor Provinciale Staten en het Europees Parlement is dalende. Bij laatstgehouden verkiezingen was de opkomst respectievelijk 48% en 37%. - Ledenaantallen van politieke partijen dalen al decennia, vooral bij ervaren regeringspartijen. 2015: <2% van de bevolking lid van een partij. - Slechts 5% respondenten actief partijlid; andere vormen van verbondenheid met partijen scoren lager. - Ervaren regeringspartijen behalen een kleiner aandeel van de stemmen, waar systeemkritische en nieuwe partijen als SP en PVV winnen. - Vertrouwen in politieke partijen ligt op een structureel laag niveau. In 2014 $\pm 30\%$ vertrouwen. - Vertrouwen in politieke partijen lager dan vertrouwen in parlement, regering en politici. - In 2014 $\pm 50\%$ vertrouwen in Tweede Kamer en regering, maar vertrouwen is hoger in andere instituties als de politie en het rechtstelsel. 	<ul style="list-style-type: none"> - 90% vindt het belangrijk dat er iets te kiezen valt in een democratie, volgens $\pm 75\%$ is dat in Nederland het geval. - Zoals gewenst door respondenten, vindt 75% dat slecht werk leverende regeringspartijen worden afgestraft. - Opkomst Tweede Kamerverkiezingen stabiel en relatief hoog; laatste jaren tussen 75% en 80%. - Bijna 50% aangetrokken tot politieke partij. - Met $\pm 50\%$ relatief hoog vertrouwen in regering en parlement. Nederlanders hebben meer vertrouwen in parlement dan Duitsers, Belgen en Fransen.

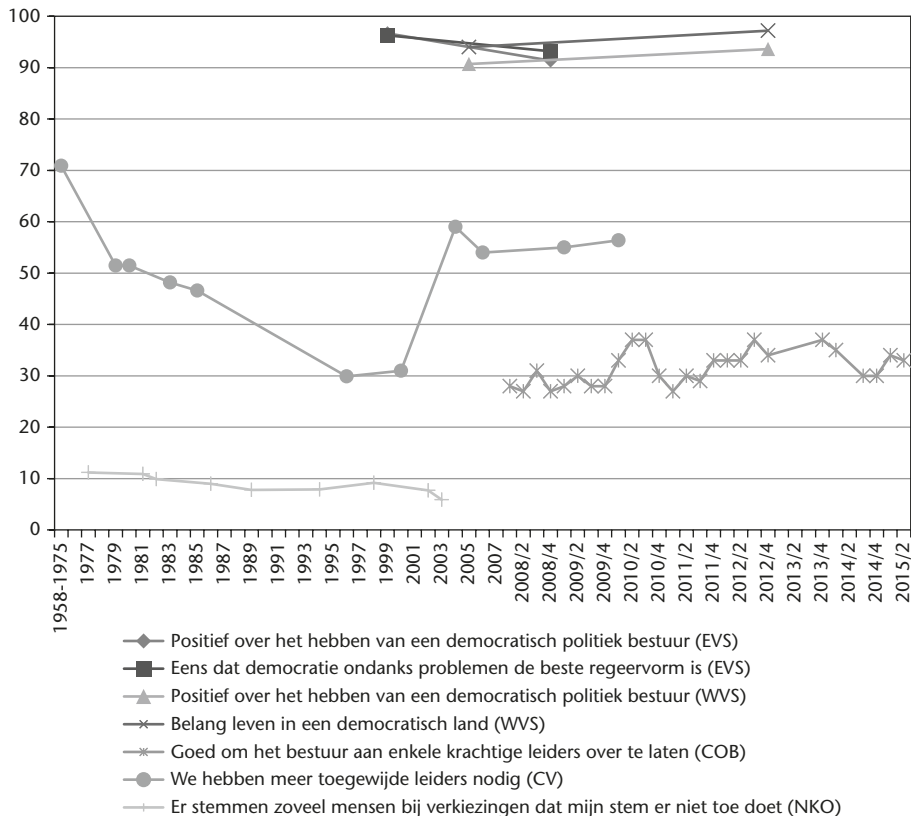
3.4. *Waardering werking democratische politiek in Nederland*

Democratie als bestuursvorm kan op veel waardering rekenen in Nederland (Figuur 13). Een overgrote meerderheid van 90% van de respondenten is van mening dat de democratie ondanks problemen de beste regeervorm is. Verder wordt het leven in een democratisch land belangrijk gevonden. Ruim 90% van de Nederlanders is zeer positief over het hebben van een democratisch bestuur. Tegelijk vindt een groeiend aandeel respondenten dat het goed zou zijn om het bestuur aan enkele krachtige leiders over te laten. In 2015 vond 33% van de respondenten dat, tegenover 28% in 2008. Duidelijker is de vraag naar meer toegewijde leiders. In de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw daalde de behoefte aan meer toegewijde leiders substantieel, maar sinds 2004 onderschrijft 54% tot 59% van de respondenten de nood hieraan. In 1977 gaf slechts 11% van de respondenten aan dat stemmen geen zin heeft omdat er zoveel mensen stemmen; bij de laatst beschikbare meting in 2003 was dat percentage gedaald tot 6%.

Naast informatie over de gewenste democratie zijn waarderingcijfers beschikbaar omtrent de feitelijke werking van de democratie (Figuur 14). Die laten zien dat Nederlanders momenteel tevreden zijn met de werking van de democratie: in 2014 stelt 79% van de respondenten tevreden te zijn. Alleen in 1999 en 2000 waren respondenten meer tevreden en als we de gehele periode 1973-2014 bekijken, lijkt de tevredenheid per saldo te zijn gestegen, weliswaar met de nodige fluctuaties. Nederland behoort daarmee tot de landen waar respondenten het meest tevreden zijn met de werking van de democratie. In Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië bijvoorbeeld zijn in 2014 respectievelijk 71%, 54% en 63% van de respondenten tevreden. In enkele landen zijn burgers nog tevredener met de democratie; Denemarken scoort bijvoorbeeld beter met 88% tevredenen in 2014.

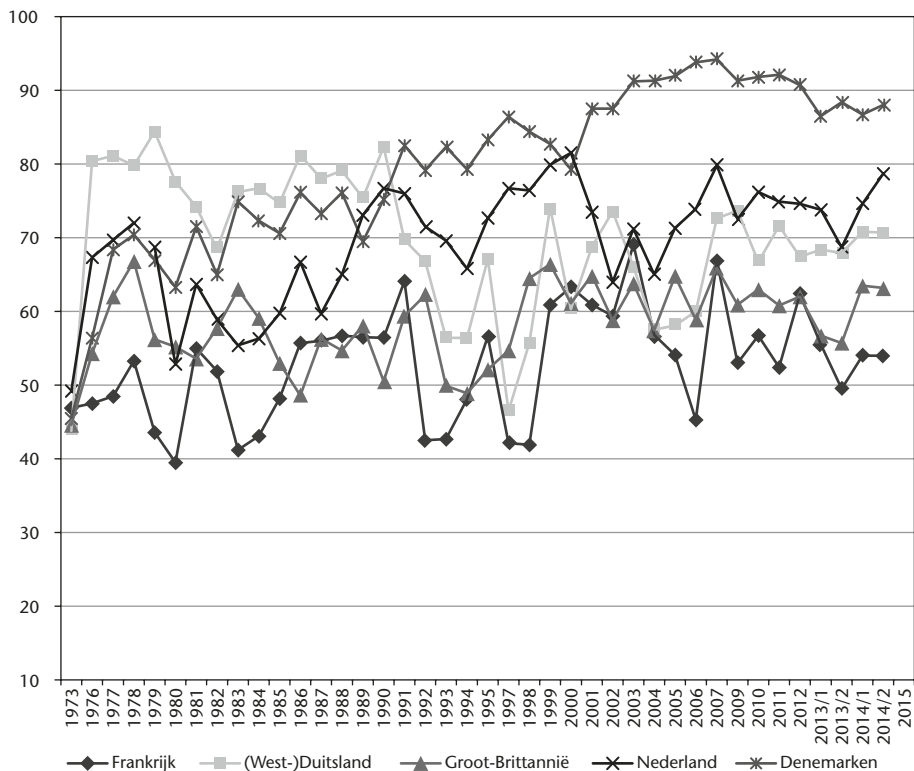
Wanneer het gaat om democratische vernieuwingen, staan enkele evidente punten op het wensenlijstje van Nederlanders (Figuur 15). Een grote en stabiele meerderheid van rond 80% van de respondenten tussen 1998 en 2014 is voorstander van het direct-democratische referendum. Hierbij gaat de meeste steun uit naar referenda over belangrijke beslissingen (66% in 2012), gevolgd door referenda over Europese uitbreiding en Europese verdragen (respectievelijk 58% en 56% in 2012). Het verlangen in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw naar meer inspraak in gemeenten en provincies lijkt na 2000 af te nemen. Waar in 2000 72% van de respondenten meer inspraak wenste in gemeenten en provincies, gold dat in 2012 voor 48% en in 2014 voor 54% van de respondenten. Ten slotte ziet een ruime meerderheid van de respondenten het zitten om de bevolking direct burgemeesters te laten kiezen. Die wens is relatief stabiel en bij de laatste metingen zelfs iets stijgende: in 1998 was 71% voorstander van een gekozen burgemeester en in 2014 was dat gestegen tot 74%.

DEMOCRATISCHE POLITIEK: 'MINDER, MINDER, MINDER' OF ANDERS?

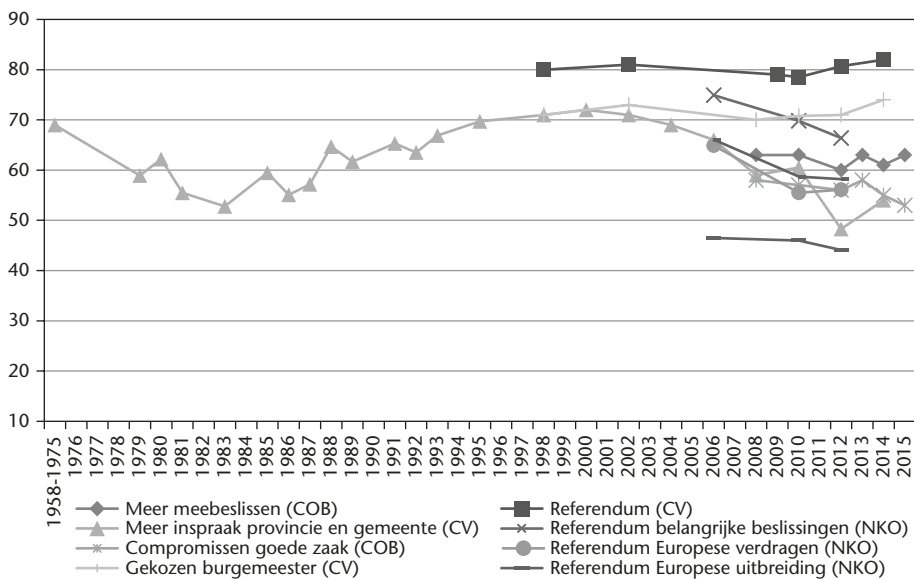

FIGUUR 13. Steun voor democratische of autocratische politiek.¹⁴

DEMOCRATISCHE POLITIEK: 'MINDER, MINDER, MINDER' OF ANDERS?

FIGUUR 14. Tevredenheid met werking democratie vergeleken (EB).¹⁵

FIGUUR 15. Hang naar democratische vernieuwing.¹⁶

Er zijn dus wederom indicaties én contra-indicaties voor weglekkende legitimiteit van de representatieve politiek (zie Tabel 4). De dubbelheid manifesteert zich niet alleen rond de gekozen burgemeester (de hang daarnaar indiceert een beweging weg van gevestigde democratische patronen maar niet weg van de representatieve democratie als zodanig) maar ook duidelijk rond het referendum. Volgens sommige politici druisen referenda in tegen het grondwettelijk verankerde stelsel van de Nederlandse vertegenwoordigende politiek (bijvoorbeeld: Rutte en politici van het CDA wijzen daarop; Cornelissen, 2015; Kranenburg, 2016). Anderen stellen dat referenda het bestaande representatieve en democratische systeem kunnen versterken door tegemoet te komen aan enkele tekortkomingen ervan (bijvoorbeeld: Pechtold en Wilders; Zuidervaart, 2016; Wilders, 2015). De ervaringen met nationale referenda in Nederland zijn echter te beperkt om er een finaal oordeel over te kunnen vellen. Een laatste contra-indicatie voor de vermeende legitimiteitscrisis van de representatieve democratie in Nederland is de onverminderd grote steun voor democratie als de primaire bestuursvorm in Nederland. Naast steun zijn veel respondenten tevreden met hoe de democratie werkt. Vergeleken met enkele West-Europese landen scoort Nederland zelfs bijzonder goed.

TABEL 4. **Indicaties en relativering voor weglekkende legitimiteit democratische politiek.**

	Indicaties	Relativeringen
Waardering representatieve politiek	<ul style="list-style-type: none"> – Steun voor de invoering van direct-democratische referenda is groot en stabiel. Grootste steun voor referenda over 'belangrijke beslissingen'. – Respondenten hebben behoefte aan meer toegewijde, stevige leiders die zich van representatief-politieke tegenkrachten minder hoeven aan te trekken. – Steun voor getrapte aanwijzing burgemeesters via gevestigde politieke kanalen neemt af. 	<ul style="list-style-type: none"> – Grote en stabiele steun voor rechtstreeks gekozen burgemeester. – Slechts 5% geeft aan dat het geen zin heeft om te gaan stemmen omdat zoveel mensen meedoen aan verkiezingen. – 79% is tevreden met de werking van de democratie; veel tevredener dan landen als Duitsland, Frankrijk en GB. – >80% vindt dat democratie de beste bestuursvorm is.

4. Representatieve politiek: niet minder maar anders

Reageren Nederlanders massaal met 'minder, minder, minder' als hun houding ten aanzien van de representatieve politiek als centraal onderdeel van de representatieve democratie wordt gepeild? Als men de in de inleiding genoemde beschouwingen leest, zou men een bevestigend antwoord op die vraag verwachten, maar zo eenduidig laten de hiervoor behandelde statistieken zich niet interpreteren. Voor-

gaande analyse maakt duidelijk dat Nederlanders weliswaar kritisch zijn over de gevestigde politiek, maar dat wil niet zeggen dat ze ook per se minder representatieve politiek willen. Veeleer lijkt het erop dat ze anders vormgegeven – anders aangestuurde en aangevuurde – politiek wensen te zien: wat meer via aanwijsbaar leiderschap en rechtstreekse stemmingen, wat minder exclusief via de geijkte partijpolitieke kanalen.

Het is dus niet zo dat Nederlanders zich massaal afkeren van de representatieve politiek; ze keren zich veeleer toe naar een bepaald beeld dat de huidige instituties niet zo makkelijk kunnen leveren. Menig Nederlander wil meer kunnen meesturen, en tot op zekere hoogte ook meedoen, zonder daarbij het basisidee van taakverdeling in de democratie te willen loslaten. De voorkeur lijkt uit te gaan naar vernieuwing van en aanvulling op het representatief-democratische systeem, dat hier en daar wel aan draagvlak verliest, maar volgens de statistieken niet dramatisch veel. Er lijkt ook geen sprake te zijn van een hardnekkige legitimiteits*crisis*, maar eerder van serieuze legitimiteits*problemen* ten aanzien van de representatieve politiek.

De hardnekkigste legitimiteitsproblemen liggen minder op het vlak van de democratische praktijken en generieke instituties en meer op het vlak van de politieke klasse in de zin van een op partijbasis georganiseerde beroepsgroep. Terwijl de politieke partijen nog steeds hofleverancier zijn van het democratisch bestuur, is de basis waarop ze staan steeds verder verschrompeld. Bij de invulling van democratische ambten wordt primair gekeken naar politieke partijleden, die niet meer dan 2% van de bevolking beslaan. Binnen de groep van politieke partijleden wordt geput uit de minderheid van actieve, voor democratische ambten beschikbare leden. Nemen we voor het laatste een ruime schatting van 10%, dan kan uiteindelijk een voetbalstadion als dat van Feyenoord voor twee derde worden gevuld met actieve, voor politiek-bestuurlijke ambten beschikbare partijleden. Voegen we daarbij partijpolitieke sympathisanten die nog geen lid waren maar dat voor een bepaald ambt wel zouden willen worden, dan past het gezelschap nog steeds in dat ene stadion.¹⁷

De rest van Nederland staat hierbuiten en mag via periodieke, partijlijstgebonden verkiezingen meebepalen wie vanuit deze 'kuip' wordt geselecteerd om een democratisch ambt te vervullen. Op zich willen velen dat doen – met een opkomst van 75% zien we in ieder geval op nationaal niveau geen massieve weerstand 'tegen verkiezingen'¹⁸ – maar veel burgers zullen daar ook moeite mee hebben gegeven het feit dat 70% zich geen aanhanger voelt van een politieke partij. Daar komt bij dat zeker de helft meent dat politici niet zo geïnteresseerd zijn in wat zij denken en daar ook niet veel mee doen. Politieke partijen genieten structureel minder vertrouwen dan andere politieke instituties zoals de volksvertegenwoordiging, die naast een politiek ook een constitutioneel profiel heeft.

Dat het probleem in sterke mate gelokaliseerd kan worden bij de traditionele partijpolitieke kanalen, houdt nog niet in dat het probleem eenvoudig met gerichte maatregelen kan worden verholpen. Zowel strategieën van restauratie (terug naar

de stevige partijpolitiek van weleer) als van vervanging (andere instituties de ruimte laten innemen) stuiten op complicaties en bedenkingen. Het deliberatieve minipubliek als alternatief voor representatieve politiek (cf. Atlee, 2012; Van Reybrouck, 2013) is nog nauwelijks onderzocht op het punt van breed toegekende legitimiteit. Het is voornamelijk de vraag of aselect (willekeurig) bijeengebrachte buurmensen en -vrouwen meer gezag zullen hebben ten opzichte van hun medeburgers dan select gekozen politici. Voorgaande analyse suggereert dat Nederlanders niet minder selectionisme in de vertegenwoordiging wensen, maar veeleer een scherpere en betere selectie zouden willen zien.

De aloude uitspraak van Bongers (1934, p. 100) – “De democratie zal selectionistisch zijn, of niet zijn!” – had in zekere zin voorspellende kracht. De selectionistische stemmingendemocratie krijgt ook in Nederland steeds meer aanhang (Hendriks, 2012). In zijn tijd kon Bongers nog geloven in de politieke partij als selectionistische kerninstelling. De weg terug naar de politieke partij als vitale en gerespecteerde sociale gemeenschap lijkt evenwel afgesloten. Vergeleken met het traditionele partijpolitieke model heeft de politieke beweging als mobilisatievorm rondom herkenbare, politieke persoonlijkheden wellicht betere papieren onder het huidige gesternte.

Noten

1. In de Legitimiteitsmonitor worden deze drie aspecten verbonden met begrippen die positief dan wel negatief geassocieerd zijn met aanvaarding, vertrouwen en tevredenheid. Zie Tabel 1 en uitleg in Hendriks, *et al.*, 2016, p. 19 e.v.
2. ‘Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk hebt in elk van de instellingen die ik oplees? 0 betekent dat u helemaal geen vertrouwen heeft in een instelling en 10 dat u volledig vertrouwen heeft. Politici’ (ESS); ‘Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk hebt in elk van de instellingen? 0 betekent dat u helemaal geen vertrouwen hebt in een instelling en 10 dat u volledig vertrouwen hebt. Politici’ (ESS) Zie figuur 1.1 in de bijlage van de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuur (p. 74).
3. ‘Ik denk niet dat Kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken’ (CV, De cijfers van CV 2014 zijn afkomstig uit SNN 2015 en betreffen gewogen cijfers); ‘Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet’ (COB); ‘Als ik de politici zo bezig zie, vind ik ze arrogant. In hoeverre bent u het hiermee eens of oneens?’ (CV); ‘Politici zijn corrupt’ (NKO). Zie figuur 1.8 en 2.8 in de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuur (p. 33 en 47).

DEMOCRATISCHE POLITIEK: 'MINDER, MINDER, MINDER' OF ANDERS?

4. 'In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen? Deze minister is betrouwbaar' (LISS – Democratic trust under pressure); 'In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen? Deze minister is betrokken' (LISS – Democratic trust under pressure); 'In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen? Deze minister is bekwaam' (LISS – Democratic trust under pressure); 'In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen? Deze fractieleider is betrouwbaar' (LISS – Democratic trust under pressure); 'In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen? Deze fractieleider is betrokken' (LISS – Democratic trust under pressure); 'In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen? Deze fractieleider is bekwaam' (LISS – Democratic trust under pressure); 'Wilt u aan de hand van de volgende toonkaart telkens zeggen in welke mate u het eens of oneens bent met de uitspraak? Politici zijn betrouwbaar' (NKO); 'De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen' (COB); 'Wilt u aan de hand van de volgende toonkaart telkens zeggen in welke mate u het eens of oneens bent met de uitspraak? Politici zijn zakkenvullers' (NKO). Zie figuur 1.2 in de bijlage van de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuur (p. 75).

5. 'Kunt u aan de hand van deze kaart zeggen in hoeverre u vindt dat elk van de volgende uitspraken van toepassing zijn in Nederland. 0 betekent dat de uitspraak helemaal niet van toepassing is en 10 betekent dat de uitspraak volledig van toepassing is. Verschillende politieke partijen in Nederland bieden duidelijke alternatieven aan ten opzichte van elkaar' (ESS); 'Kunt u aan de hand van deze kaart zeggen hoe belangrijk u het vindt voor de democratie in het algemeen... dat verschillende politieke partijen duidelijke alternatieven aanbieden ten opzichte van elkaar?' (ESS); 'Kunt u aan de hand van deze kaart zeggen hoe belangrijk u het vindt voor de democratie in het algemeen... dat de regeringspartijen afgestraft worden bij verkiezingen wanneer ze slecht werk leveren?' (ESS); 'Sommige mensen zeggen dat het helemaal niets uitmaakt wie er aan de macht is. Anderen zeggen dat het een groot verschil maakt. Als 1 betekent dat het helemaal niet uitmaakt wie er aan de macht is en 5 dat het een groot verschil maakt, waar plaatst u dan uzelf?' (NKO). Zie figuur 2.1 in de bijlage van de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuur (p. 77).

6. Cijfers zijn afkomstig van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP). De lijn over het totaal aantal leden politieke partijen in de Tweede Kamer is overgenomen uit SSN 2009 (SCP). Cijfers over ledenaantallen van CDA, PvdA, VVD en D66 zijn afkomstig van de website van het DNPP. Zie figuur 2.10 in de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuur (p. 48).

7. 'Er zijn verschillende manieren om te proberen in Nederland dingen te verbeteren of om te helpen voorkomen dat dingen verkeerd gaan. Hebt u in de afgelopen 12 maanden een van de volgende dingen gedaan? Bent u in een politieke partij of actiegroep actief geweest?' (ESS); 'Nu lees ik een lijst voor van organisaties/verenigingen. Kunt u

voor elke organisatie aangeven of u een actief lid bent, een inactief lid of geen lid van dat type organisatie? Politieke partij of groeperingen' (WVS); 'We gaan nu een aantal organisaties noemen waarvan u vrijwillig lid kunt worden. Wilt u voor elk van de onderstaande organisaties aangeven wat voor u momenteel, of in de afgelopen 12 maanden, van toepassing is? Voor een politieke partij, geen binding' (LISS); 'We gaan nu een aantal organisaties noemen waarvan u vrijwillig lid kunt worden. Wilt u voor elk van de onderstaande organisaties aangeven wat voor u momenteel, of in de afgelopen 12 maanden, van toepassing is? Voor een politieke partij, geld geschonken' (LISS); 'We gaan nu een aantal organisaties noemen waarvan u vrijwillig lid kunt worden. Wilt u voor elk van de onderstaande organisaties aangeven wat voor u momenteel, of in de afgelopen 12 maanden, van toepassing is? Voor een politieke partij, deelgenomen aan een activiteit' (LISS); 'We gaan nu een aantal organisaties noemen waarvan u vrijwillig lid kunt worden. Wilt u voor elk van de onderstaande organisaties aangeven wat voor u momenteel, of in de afgelopen 12 maanden, van toepassing is? Voor een politieke partij, lid' (LISS); 'We gaan nu een aantal organisaties noemen waarvan u vrijwillig lid kunt worden. Wilt u voor elk van de onderstaande organisaties aangeven wat voor u momenteel, of in de afgelopen 12 maanden, van toepassing is? Voor een politieke partij, vrijwilligerswerk gedaan' (LISS). Zie figuur 2.3 in de bijlage van de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuur (p. 79).

8. 'Veel mensen voelen zich aanhanger van een bepaalde politieke partij, maar er zijn ook mensen die zich geen aanhanger van een politieke partij voelen. Voelt u zich aanhanger of geen aanhanger van een politieke partij?' (NKO); 'Voelt u zichzelf aanhanger van een bepaalde politieke partij?' (LISS); 'Voelt u zich meer aangetrokken tot een van de politieke partijen dan tot andere?' (LISS). Zie figuur 2.2 in de bijlage van de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuur (p. 78).

9. Cijfers komen uit het artikel 'Gemeenteraadsverkiezingen 2010. Kiezer mist oriëntatie en informatie', uit het tijdschrift *De Onderbouwing. Kennismagazine voor openbaar bestuur en veiligheid* (uitgave van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties), oktober 2010, aangevuld met cijfers van de Kiesraad (www.verkiezingsuitslagen.nl). Zie figuur 2.9 in de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuur (p. 47).

10. De verkiezingsresultaten van de ervaren regeringspartijen zijn gebaseerd op gegevens van de Kiesraad, eigen bewerking. De resultaten van de coalitiepartijen komen uit Andeweg & Thomassen 2011, exacte cijfers met dank ontvangen van Rudy Andeweg (persoonlijke communicatie). De lijn van ervaren regeringspartijen begint vanaf 1963 als ook VVD, net als PvdA en de KVP/ARP/CHU meer dan eens aan de regering heeft deelgenomen. De lijn met D66 begint vanaf 1982, na de tweede regeringsdeelname van D66. Nieuwe partijen worden hier gedefinieerd als partijen die meedoen aan de

DEMOCRATISCHE POLITIEK: 'MINDER, MINDER, MINDER' OF ANDERS?

verkiezingen zonder bij de eerdere Tweede Kamerverkiezingen een zetel te hebben behaald. Bij de opeenvolgende jaartallen staat vermeld: het percentage van de stemmen die de nieuwe partijen bij de betreffende verkiezingen behaalden; met daarachter de partijen die daadwerkelijk zetels in de nieuwe Tweede Kamer bemachtigen. De cijfers komen van de Kiesraad (www.verkiezingsuitslagen.nl). De fusies tot het CDA (1977), GL (1989), AOV/Unie55+ (1998) en CU (2002) zijn buiten beschouwing gelaten. Zie figuur 2.2 in de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuur (p. 40).

11. 'Ik wil u graag een vraag stellen over hoeveel vertrouwen u hebt in bepaalde instituten. Vertelt u mij voor elk van de volgende instituten of u er eerder wel vertrouwen in hebt of er eerder geen vertrouwen in hebt. Het parlement, politieke partijen en de regering' (EB). Zie figuur 2.3 in de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuur (p. 41).

12. 'Hoeveel vertrouwen hebt u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?' Bron: COB 2008/1-2016/1. Vermeld zijn percentages scores op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen).

13. 'Ik wil u nu een vraag stellen over het vertrouwen dat u hebt in bepaalde instellingen. Zegt u voor elk van de volgende instellingen of u er eerder wel of geen vertrouwen in hebt. Het parlement.' Voor de vergelijking van landen is gebruik gemaakt van de 'compare groups'-functie in SPSS waardoor respondenten met een dubbele nationaliteit buiten beschouwing zijn gelaten. Zie figuren 2.4 en 2.5 in de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuur (p. 42 en 43).

14. 'Ik ga een aantal politieke systemen beschrijven en vragen wat u van elk vindt als een manier om dit land te besturen. Geef aan in hoeverre het volgens u een goede of slechte manier is om dit land te besturen. Een democratisch politiek bestuur hebben' (EVS); 'Democratie kan misschien problemen hebben maar het is beter dan enige andere vorm van regeren'. Opgeteld zijn diegenen die hierop met '(zeer) eens' antwoorden (EVS); 'Hoe belangrijk is het voor u dat u in een land leeft dat democratisch wordt bestuurd' (WVS); 'Hoe belangrijk is het voor u om te wonen in een land dat democratisch bestuurd wordt' (EVS/WVS); 'Geef aan in hoeverre het volgens u een goede of slechte manier is om dit land te besturen. Een sterke leider hebben die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen' (EVS); Tot 2011 luidde de stelling 'Wat we nodig hebben, zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben' en vanaf 2011 luidde de stelling 'Het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders' (COB). 'Wat we nodig hebben, zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben' (CV); Vanaf 2012 is de stelling veranderd in 'Het zou goed zijn als het bestuur

van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders' (CV, De cijfers van CV 2014 zijn afkomstig uit SNN 2015 en betreffen gewogen cijfers); 'Er stemmen zoveel mensen bij verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet' (NKO). Zie figuren 1.1 en 1.2 in de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuren (p. 25 en 26).

15. 'Zou u zeggen dat u, in het algemeen, zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet zo tevreden of helemaal niet tevreden bent met de wijze waarop de democratie in [land x] werkt?' Tot 1991 vertegenwoordigt Duitsland alleen West-Duitsland. Voor de vergelijking van landen is gebruik gemaakt van de 'compare groups'-functie in SPSS waardoor respondenten met een dubbele nationaliteit buiten beschouwing zijn gelaten. Zie figuren 1.5 en 1.6 in de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuren (p. 29 en 30).

16. 'Het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties' (COB); 'Het is een goede zaak dat in de politiek compromissen worden gesloten' (COB); 'Vindt u dat de inspraak van de burgers op het bestuur van gemeente en provincie veel of een beetje groter moet worden' (CV – deze formulering komt uit SSN 2009); 'De burgemeester moet worden gekozen door de inwoners van de gemeente' (CV); 'Over sommige, voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezer zelf worden gestemd, het zogenaamde referendum' (CV); 'Over sommige voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum' (NKO); 'De minister-president moet rechtstreeks door de kiezers worden gekozen' (NKO); 'Toekomstige Europese verdragen moeten in de vorm van een referendum aan de kiezers worden voorgelegd' (NKO); 'Eventuele toekomstige uitbreidingen van de Europese Unie moeten in de vorm van een referendum aan de kiezers worden voorgelegd' (NKO). De CV/DansEasy bevat nog gegevens uit 1971 en 1972. In beide jaren was 61% van de bevolking het eens met de stelling. Zie figuur 1.7 in de Legitimiteitsmonitor 2015 voor de originele figuur (p. 32).

17. Dit is een inschatting die vermoedelijk niet ver naast de werkelijkheid ligt. De laatste LISS-cijfers laten zien dat minder dan 20% zich aanhanger van een bepaalde politieke partij voelt, zonder daar per se lid van te zijn. Slechts weinigen daarvan zullen zich vrij kunnen/willen maken om voor die partij een democratisch ambt te vervullen.

18. Aldus de titel van het invloedrijke traktaat 'Tegen verkiezingen', tevens een pleidooi voor loting als democratisch selectieprincipe (Van Reybrouck, 2013). In de gebruikte databestanden wordt helaas (nog) niet gevraagd naar de legitimiteit van loting in de ogen van burgers.

Bibliografie

- Andeweg, R.B., & Thomassen, J.A. (2011). *Van afspiegelen naar afrekenen: de toekomst van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
- Atlee, T. (2012). *Empowering public wisdom: A practical vision of citizen-led politics*. San Francisco: Evolver Editions.
- Bonger, W.A. (1934). *Problemen der democratie*. Groningen: Noordhoff.
- Brons, C. (2014). *Political discontent in the Netherlands in the first decade of the 21st century*. Tilburg: Tilburg University.
- Cornelissen, L. (2015). Referendum dwingt politici hun standpunt te verwoorden. *de Volkskrant*, 21 december. Geraadpleegd op 23 juni 2016 via <http://www.volkskrant.nl/opinie/referendum-dwingt-politici-hun-standpunt-te-verwoorden~a4211461/>
- Dalton, R. (1999). *Democratic challenges, democratic choices: The erosion of political support in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Easton, D. (1965). *A systems analysis of political life*. New York: Wiley.
- Goodin, R. (2008). *Innovating democracy: Democratic theory and practice after the deliberative turn*. Oxford: Oxford University Press.
- Hay, C. (2007). *Why we hate politics*. Cambridge: Polity Press.
- Hendriks, F. (2012). *Democratie onder druk: over de uitdaging van de stemmingendemocratie*. Amsterdam: Van Genneep.
- Hendriks, F., Ostaaijen, J. J. C. van, & Boogers, M. J. G. J. A. (2011). *Legitimiteitsmonitor democratisch bestuur. Naar een metamonitor van de legitimiteit van het democratisch bestuur in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Hendriks, F., Krieken, K. van der, Zuydam, S. van, & Roelands, M. (2016). *Bewegende beelden van democratie: Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2015*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Hertogh, M. (2007). *Legitimiteit betwist: een verkennend literatuuronderzoek naar de ervaren legitimiteit van het Justitietoetreden*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Kranenburg, M. (2016). Oekraïne referendum blijft zeuren. *NRC Handelsblad*, 15 juni.
- McCroskey, J., & Teven, J. (1999). Goodwill: A reexamination of the construct and its measurement. *Communication Monographs*, 66, 90-103.
- Norris, P. (Ed.). (1999). *Critical citizens: Global support for democratic governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Ridder, J. den, & Dekker, P. (2015). *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau. Geraadpleegd op 17 december 2015 via <http://www.scp.nl/dsresource?objectid=39066&type=org>.
- Thomassen, J. (2010). *De permanente crisis van de democratie*. Afscheidsrede. Universiteit Twente.

- Tiemeijer, W. L. (2010). 't Is maar wat je democratie noemt. In H. Dijstelbloem, P. den Hoed, J.W. Holtslag, & S. Schouten (Red.), *Het gezicht van de publieke zaak: openbaar bestuur onder ogen* (pp. 205-240). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tormey, S. (2015). *The end of representative politics*. Cambridge: Polity Press.
- Van Reybrouck, D. (2013). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Walle, S. van de, & Bouckaert, G. (2003). Public service performance and trust in government: The problem of causality. *International Journal of Public Administration*, 26(8/9), 891-913.
- Wilders, G. (2015). Laat middels referenda de volkswil spreken. *de Volkskrant*, 5 november. Geraadpleegd op 23 juni 2016 via <http://www.volkskrant.nl/opinie/laat-middels-referenda-de-volkswil-spreken~a4179194/>
- Zuidervaart, B. (2016). Referendum blijft voor Pechtold een kroonjuweel. *Trouw*, 16 april. Geraadpleegd op 23 juni 2016 via <http://www.trouw.nl/tr/nl/4500/Politiek/article/detail/4283910/2016/04/16/Referendum-blijft-voor-Pechtold-een-kroonjuweel.dhtml>